

Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT)

Azərbaycanın bu nüfuzlu beynəlxalq quruma üzv olması 1992-ci ilə təsadüf edir. Həmin il yanvar ayının 30-da Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlığa dair Müşavirəyə üzv olan Azərbaycan iyulun 8-də ATƏM-in Helsinkidə keçirilən zirvə toplantısında təşkilatın sənədlərini imzaladı. 1992-ci ilin fevralında ATƏM-in ilk missiyası Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair məruzə hazırlamaq üçün respublikamıza gəldi. Fevral ayında missiyanın məruzəsi təşkilatın Yüksək Vəzifəli Şəxslər Komitəsinin (YVŞK) Praqada keçirilən iclasında dinlənildi. Məruzədə Dağlıq Qarabağın Azərbaycan ərazisi olması faktı təsdiqlənirdi. Komitə münaqişənin həllinə dinc vasitələrlə nail olmağın zəruriliyini də bəyan etmişdi.

1992-ci ilin mart ayında ATƏM-in nümayəndələri ikinci dəfə regiona səfər etdilər və bu dəfə də YVŞK-nın iclasında məruzə dinlənildi və komitə yenidən tərəfləri Dağlıq Qarabağa dair sülh konfransının keçirilməsinə şərait yaratmağa çağırmaqla kifayətləndi.

Martın 24-də ATƏM-in Xarici İşlər Nazirləri Şurası vəziyyəti müzakirə edərək münaqişənin sülh yolu ilə nizamlanmasını təmin etmək üçün YVŞK-nın zəmanəti əsasında Dağlıq Qarabağa dair sülh konfransının çağırılması barədə qərar qəbul etdi. Bununla da Minsk prosesinin əsası qoyulmuş oldu.

1994-cü ilin dekabrında Budapeştdə ATƏM üzvü olan ölkələrin dövlət və hökumət başçılarından növbəti zirvə görüşü keçirildi. Zirvə görüşündə qəbul olunan ən mühüm qərarlardan biri təşkilatın Avropada sülhün və təhlükəsizliyin bərqərar edilməsi istiqamətində fəaliyyətinin genişləndirilməsi oldu. Sammitin ən vacib hadisələrindən biri də ATƏM-in təşkilatı cəhətdən yeniləşməsi və onun fəaliyyətinin genişləndirilməsi məqsədilə qurumun 1995-ci ilin yanvar ayının 1-dən Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı adlandırılması idi.

Zirvə toplantısının iştirakçıları Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə də müzakirə edərək bu barədə qəbul olunmuş sənədlərə müvafiq bölmənin salınmasına razılıq verdilər. Həmin bölmə "Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə əlaqədar ATƏM-in fəaliyyətinin intensivləşdirilməsi" adlanırdı. Bu bölmədə tərəflər arasında atəşkəsin əldə edilməsi alqışları və ATƏM-in fəaliyyətdə olan sədrinə Minsk Konfransı həmsədrlərinin təyin edilməsi tapşırırdı. Sənədin birinci bəndində deyilir: "İştirakçı dövlətlər münaqişə və onun nəticəsi kimi insan faciəsinin davam etməsini pisləyərək münaqişədə iştirak edən tərəflərin 1994-cü il may ayının 12-də ATƏM-in Minsk qrupu ilə birgə əməkdaşlıqda Rusiya Federasiyasının vasitəçiliyi ilə razılaşdırılmış atəşkəsi təsdiq etmələrini alqışladılar. İştirakçı dövlətlər BMT Təhlükəsizlik Şurasının əlaqədar qətnamələrinə dair öhdəliklərini təsdiq etdilər və Təhlükəsizlik Şurasının münaqişənin sülh yolu ilə həll edilməsinə yönəlməsi ATƏM-in səylərinə verdiyi siyasi dəstəyi alqışladılar. Bununla əlaqədar onlar münaqişədə iştirak edən tərəfləri, birbaşa əlaqələr də daxil olmaqla intensiv daimi danışıqlara çağırdılar. Bundan çıxış edərək onlar ATƏM-in səylərini və yardımını gücləndirəcəklərinə əmin etdilər, ATƏM-in Minsk qrupunun vasitəçilik səylərini tamamilə müdafiə etdilər və Rusiya Federasiyasının çox mühüm yardımını və Minsk qrupunun digər ayrılıqda götürülmüş üzvlərinin səylərini yüksək qiymətləndirdilər. Onlar bütün bunları ATƏM çərçivəsi daxilində vahid, uzlaşdırılmış səylər şəklində uyğunlaşdırmağa razılaşdılar".¹

Sənəddə münaqişənin həlli üçün sülhməramlı qüvvələrin göndərilməsinin zəruriliyi də öz əksini tapmışdı: "Onlar BMT Təhlükəsizlik Şurasının uyğun qətnaməsi ilə silahlı münaqişə bitərkən tərəflər arasında bağlanacaq sazişdən sonra ATƏM-in çoxmillətli sülhməramlı qüvvələri göndərmək barədə siyasi iradələrini bəyan etdilər. Onlar fəaliyyətdə olan sədrdən xahiş etdilər ki, o, mümkün qədər tez bir zamanda, 1992-ci il Helsinki sənədinin üçüncü bəndinə əsasən və BMT Nizamnaməsinə tam uyğun şəkildə təşkil olunacaq belə qüvvələrin yaradılması, tərkibi və əməliyyatlarına dair plan hazırlasın. Bununla əlaqədar fəaliyyətdə olan sədrə Minsk Konfransının həmsədrləri və Minsk qrupu, Baş katib tərəfindən köməklik və yardım göstəriləcək, o, həmçinin müvafiq məsləhətləşmələrdən sonra sülhməramlı qüvvələri yaradan dövlətlərə bu qüvvələrin xarakteristikası və həcmi, onlara rəhbərlik və nəzarət, arxa təminat hissələrinin və ehtiyatlarının paylanması, davranış və sazişlərin qaydalarına dair tövsiyələr vermək üçün Vyanada yüksək səviyyəli planlaşdırma qrupu yaradacaq. O, BMT-nin texniki məsləhət və ekspertiza təminatına hazır olduğu barədə bəyanatına əsasən BMT-dən yardım almağa çalışacaqdır. O, həmçinin BMT TŞ-dən ATƏM-in sülhməramlı qüvvələrinin mümkün yerləşdirilməsi barədə davamedici siyasi dəstəyə çalışacaqdır". Bu, faktiki olaraq, Rusiyanın regiona rus ordusundan təşkil edilmiş sülhməramlı qüvvələri yerləşdirmək cəhdinə qarşı atılmış addım idi.

ATƏM-in zirvə toplantısı Minsk Konfransına Minsk qrupunun köməyi ilə mövcud atəşkəsin davam etdirilməsi və sülh sazişinin imzalanması üçün müvafiq tədbirlər görülməsi istiqamətində səylərini artırmağı tövsiyə edirdi. Burada sülh sazişinin imzalanmasından sonra münaqişə bölgəsinə çoxmillətli sülhməramlı qüvvələrin göndərilməsi də nəzərdə tutulurdu.

Budapeşt sammitinin əsas nəticələrindən biri Minsk qrupunda həmsədrlik institutunun yaradılması oldu. Sülhməramlı qüvvələrin müxtəlif dövlətlərin hərbi qüvvələrindən təşkil olunması barədə qərar Rusiyanın

məsələni təkbəşinə həll etmək istəyinin qarşısını aldı. Qeyd edək ki, o vaxt rəsmi Moskva çox ciddi-cəhdlə sülhməramlıların məhz Rusiya ordusundan ibarət olmasına çalışırdı.

1996-cı ilin dekabrında Lissabonda keçirilən ATƏT üzvü ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının zirvə görüşündə üç mühüm sənəd (ATƏT-ə üzv ölkələrin Lissabon zirvə görüşünün bəyannaməsi, XXI əsrin Avropası üçün ümumi və hərtərəfli təhlükəsizlik modelinə dair bəyannamə və Avropadakı adi silahlı qüvvələrin məhdudlaşdırılması prosesinin parametrləri və əhatə dairəsi haqqında sənəd) qəbul olunmalı idi. Lakin zirvə toplantısının bəyannaməsində öz əksini tapmış müddəalardan biri - Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli prinsiplərini özündə ehtiva edən 20-ci maddə Ermənistan tərəfin etirazına səbəb oldu. Ermənistan həmin maddəyə veto qoydu. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev isə həmin maddənin bəyanatın mətnindən çıxarılmasına qəti etirazını bildirməklə sammitin bütün sənədlərinə veto qoyacağını bildirdi. Aparılmış danışıqlar Azərbaycan Prezidentini mövqeyini dəyişməyə vadar edə bilmədi və ölkəmiz konsensus verməmək hüququndan istifadə edərək sammitin bütün sənədlərinə veto qoydu.¹ Bu isə Lissabon sammitinin nəticəsiz başa çatma biləcəyi demək idi.

20-ci maddə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin üç prinsip əsasında həll edilməsinin mümkünlüyünü göstərirdi: Azərbaycan və Ermənistanın ərazi bütövlüyünün toxunulmazlığı, Dağlıq Qarabağa Azərbaycan Respublikasının tərkibində öz müqəddəratını təyin etmə hüququ əsasında muxtariyyət və özünüidarə statusunun verilməsi və Dağlıq Qarabağın bütün əhalisinin təhlükəsizliyinin təmin olunması sözügedən prinsiplər ATƏT-in Minsk qrupunun 1996-cı ilin noyabr ayında Helsinkidə keçirilmiş iclasında qəbul edilmiş həlli formulu kimi qəbul olunmuşdu və təxminən eyni layihəni də elə həmin ilin fevralında ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədri Flavia Kolti irəli sürmüşdü.

Bütün məncələlərə və çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycan Prezidenti sona qədər öz prinsiplərinə sadıq qaldı və bir çox dövlət başçıları ilə keçirilmiş görüşlərində də mövqeyini kifayət qədər ciddi arqumentlərlə əsaslandırıldı. Uzun və gərgin müzakirələrdən sonra 20-ci maddədə öz əksini tapmış bütün prinsiplərin ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədrinin xüsusi bəyanatında təsbit olunması barədə konsensus əldə edildi. Bəyanatda deyilirdi: "Minsk qrupunun həmsədrləri Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsinin tərkib hissəsi olacaq 3 prinsipi tövsiyə etmişlər. Bu prinsipləri Minsk qrupunun üzvü olan bütün ölkələr münaqişənin həlli formulu kimi qəbul etməyə razılaşmışdır. Onlar aşağıdakılardır:

- Ermənistan Respublikası və Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü;
- Dağlıq Qarabağın Azərbaycan tərkibində öz müqəddəratını təyin etməyə əsaslanan bir razılaşmada müəyyənləşdirilən ən yüksək özünüidarəsinin təmin edən hüquqi statusu;
- məsələnin həllinin müddəalarına əməl olunmasının təmin etmək barədə bütün tərəflərin qarşılıqlı öhdəlikləri daxil olmaqla Dağlıq Qarabağın və onun bütün əhalisinin təhlükəsizliyi". Bu, ölkəmizin diplomatik müstəvidə əldə etdiyi çox mühüm uğur idi.

Əvvəla, Azərbaycan bütün dünyanın diqqətini Qarabağ münaqişəsinə yönəltməyə nail olmuşdu, bu isə olduqca vacib məsələ idi. Çünki dünyanın problemə münasibəti heç də obyektiv məlumatlar əsasında formalaşmamışdı və Azərbaycan Lissabon sammitində Ermənistanın və erməni lobbisinin uzun müddətdən bəri apardığı təbliğat kampaniyasının nəticələrini bir gündən içərisində dəyişməyə nail oldu.

Digər tərəfdən Ermənistan bir daha işğalçı siyasət yürütdüyünü və beynəlxalq hüququn bütün dünya tərəfindən qəbul olunmuş prinsiplərinə qarşı çıxdığını ortaya qoydu. Bununla yanaşı ATƏT üzvlərinin hamısı, Ermənistan istisna olmaqla, münaqişənin yalnız Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkibində qalması və Dağlıq Qarabağın bütün əhalisinin (buraya ərazidə yaşayan azərbaycanlılar da daxildir) təhlükəsizliyinin təmin edilməsi şərtləri daxilində həllinin mümkünlüyünü təsdiqlədilər. Ermənistan isə ilk dəfə məhz bu sammit zamanı beynəlxalq birliyin ciddi səpkisi ilə qarşılaşdı və özünü təcrid olunmuş vəziyyətə saldı. Və nəhayət, Lissabon sammiti zamanı münaqişənin həlli ilə bağlı danışıqlar prosesinin sonrakı mərhələsi üçün Azərbaycanın milli maraqlarını təmin edən, beynəlxalq birliyin qəbul etdiyi hüquqi baza müəyyənləşdirildi.

1999-cu ildə ATƏT-in İstanbul zirvə toplantısında da Azərbaycan öz ədalətli mövqeyini dünyaya bəyan etmək üçün mühüm addımlar atdı. İstanbul sammitində prezident Heydər Əliyevin apardığı səmərəli danışıqlar Ermənistanın qeyri-konstruktiv mövqeyini bir daha nümayiş etdirdi. Rəsmi Yerevan faktiki olaraq sülh sazişinin imzalanması prosesini hər vaxtla ləngitməyə çalışırdı. Halbuki sammitdə əvvəl bir çox beynəlxalq müşahidəçilər, o cümlədən zirvə görüşünün iştirakçıları sülh sazişinin imzalanacağına böyük ümid bəsləyirdilər, İstanbul sammitində qəbul olunmuş deklarasiyanın 20 və 21-ci maddələri tamamilə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə həsr olunmuşdu və burada sülh prosesinin davam etdirilməsinin zəruriliyi qəti şəkildə bildirilirdi.

ATƏT Avropada sülhün qorunub saxlanılmasına və dövlətlərarası əməkdaşlığın genişləndirilməsinə xidmət edən bir təşkilat kimi bu günə qədər Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində vasitəçilik missiyasını yerinə yetirsə də, heç bir konkret addım atmağa nail olmayıb. Təşkilatın münaqişənin həllini sürətləndirmək üçün konkret mexanizmlərinin olmaması burada müəyyən rol oynasa da, etiraf etmək lazımdır ki, ATƏT-in işğalçı dövlətə qarşı müəyyən təzyiqlər göstərmək və dünya birliyi bu prosesə cəlb etmək

imkanları var. ATƏT beynəlxalq hüquqdan doğan 10 təhlükəsizlik prinsipi müəyyənləşdirmişdir ki, bunların da hamısı Ermənistan tərəfindən pozulmuşdur. Həmin prinsiplər aşağıdakılardır:

1. Suverenliyə hörmət;
2. Silahlı qüvvələrdən istifadə etməmək;
3. Sərhədlərin toxunulmazlığı;
4. Dövlətlərin ərazi bütövlüyü;
5. Mübahisələrin dinc yolla həlli;
6. Bir-birinin daxili işlərinə qarışmamaq;
7. İnsan hüquq və azadlıqlarına hörmət etmək;
8. Millətlərin bərabərliyi və xalqların öz müqəddəratını təyin etmə hüququna hörmət;
9. Dövlətlər arasında əməkdaşlıq;
10. Beynəlxalq hüquqa dair öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi.¹

Ermənistan Azərbaycana qarşı işğalçılıq siyasəti yürütməklə bu prinsiplərin heç birini nəzərə almadığını göstərib. Azərbaycanın suverenliyinə qəsd edib (1-ci prinsip), ölkəmizə və xalqımıza qarşı silahlı qüvvələrdən istifadə edib (2-ci prinsip), sərhədlərimizi pozub (3-cü prinsip), ərazi bütövlüyümüzü tanımadığını dəfələrlə beynəlxalq əhəmiyyətli tədbirlərdə nümayiş etdirib və təcavüzkar əməlləri ilə bunu bir daha təsdiqləyib (4-cü prinsip), Azərbaycanın daxili işlərinə qarışib, bu, Dağlıq Qarabağda məhz Ermənistan hökumətinin təhriki ilə başlayan proseslərdə öz əksini tapır (6-cı prinsip), bir milyona qədər qaçqın və məcburi köçkünün hüquqlarını tapdalayıb (7-ci prinsip), millətlərin bərabərliyi anlayışına hörmət etmədiyini və azərbaycanlıları, eyni zamanda bütün türkləri düşmən kimi qəbul etdiyini əməlləri ilə sübuta yetirib, erməni xalqının bir dəfə öz müqəddəratını təyin edərək dövlət yaratdığını bilə-bilə ikinci dəfə bu xalqın öz müqəddəratını təyin etməsini bəhanə gətirərək xalqımıza qarşı görünməmiş vəhşiliklərə rəvac verib (9-cu prinsip), beynəlxalq hüquqa dair heç bir öhdəliyi yerinə yetirmir (10-cu prinsip).

ATÖT və Azərbaycan

Azərbaycan ATÖM-in (1 yanvar 1995-ci ildən ATÖT) üzvlüyünə 1992-ci ilin 30 yanvarında qəbul olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, ATÖM Azərbaycanın daxil olduğu ilk Avropa təşkilatı olmuşdur.

1992-ci ilin fevral ayından başlayaraq Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ATÖM-in prinsiplərinə uyğun olaraq üzv olan dövlətlərin daha çox diqqət obyektinə çevrildi. Bu məqsədlə fevral ayının ortalarında ATÖM-in ilk xüsusi missiyası Azərbaycanda oldu.

Fevralın 27-28-də ATÖM-in Yüksək Vəzifəli Şəxslər Komitəsinin (YVŞK) iclasında ilk dəfə olaraq Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə bağlı müzakirələr aparıldı. Dağlıq Qarabağın Azərbaycan Respublikasına mənsub olunmasını təsdiq edən sənəddə, sərhədlərin dəyişdirilməməsi şərti ilə, münaqişənin sülh yolu ilə həllinə çağırış öz əksini tapdı.

1992-ci ilin mart ayının 24-də ATÖM-in Xarici İşlər Nazirləri Şurasının (XİNŞ) birinci əlavə görüşündə Dağlıq Qarabağda vəziyyət müzakirə olundu. Görüşdə ATÖM-in Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin sülh yolu ilə həll edilməsinə dair Minsk konfransının çağırılması haqqında qərar qəbul edildi.

Azərbaycan ilk dəfə olaraq 1992-ci ilin iyulun 8-10-da Helsinkidə keçirilən ATÖM-in Zirvə Toplantısında iştirak etmiş, onun sənədlərini imzalamışdır.

20 dekabr 1993-cü ildə Azərbaycan ATÖM-in Paris Xartiyasına qoşulmuşdur.

5-6 dekabr 1994-cü ildə ATÖM-in Budapeşt Zirvə Toplantısı keçirilmişdir. Budapeşt sammitinin nəticəsinə əsasən ATÖM 1 yanvar 1995-ci ildən yeni Avropanın sivilizasiyalı birgəyaşayış qaydalarını müəyyən edən, sülhün, demokratiyanın və insan hüquqlarının qorunmasını təmin edən, üzv ölkələrinin təhlükəsizliyini və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq prinsiplərini həyata keçirən, özüntüdarə mexanizmləri olan ümumavropa təşkilatına - ATÖT-ə çevrilmişdir.

Budapeşt Sammitində ilk dəfə olaraq ATÖT çərçivəsində Avropa təhlükəsizlik tədbirlərində iştirak edə biləcək sülhməramlı qüvvələrinin yaradılması və münaqişəli ərazilərə göndərilməsi qərarə alınmışdır. İştirakçı dövlətlər ATÖT rəhbərliyi altında olan ilk sülhməramlı çoxmillətli hərbi hissənin Dağlıq Qarabağ bölgəsinə göndərilməsi haqqında razılıq əldə etmişlər. Bundan başqa Budapeştdə Minsk prosesi çərçivəsində həmsədrlik institutu təsis olunmuşdur. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə dair Budapeşt sammitinin işinin konkret yekunu olaraq "Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə əlaqədar ATÖT-in fəaliyyətinin intensivləşdirilməsi" adlı qətnamənin qəbulu təşkil etmişdir.

Budapeşt Sammitinin nəticələrinə əsasən 20 dekabr 1994-cü ildə Vyanada Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi üzrə ATÖT-in üzv ölkələrinin təyin etdiyi hərbi nümayəndələrdən ibarət olan Yüksək Səviyyəli Planlaşdırma Qrupu (YSPQ) təsis olunmuşdur.

Minsk prosesinin həmsədrlik institutu təsis olunarkən, ona əvvəl Finlandiya ilə Rusiya, sonra isə 1995-97-ci illər ərzində İsveç ilə Rusiya başçılıq etmişlər.

28 avqust 1995-ci ildə ATÖT-in Fəaliyyətdə olan Sədrinin ATÖT-in Minsk Konfransının müzakirəsində olan münaqişə üzrə Şəxsi Nümayəndəsi vəzifəsi təsis olunmuşdur. 1 yanvar 1997-ci ildən bu vəzifəni Səfir Anjey Kasprşik (Polşa) icra edir.

1996-cı il 2-3 dekabr tarixlərində keçirilən ATÖT-in Lissabon sammitində 54 iştirakçı dövlət tərəfindən Avropada XXI əsrdə ümumi və hərtərəfli təhlükəsizlik modeli adlı Bəyannamə qəbul edilmişdir. Bəyannamədə üzv ölkələrinin təhlükəsizliyinə yönələn təhdidlər qeyd edilmiş və bu təhdidləri aradan qaldırmaq üçün birgə əməkdaşlığın vacibliyi xüsusi vurğulanmışdır.

Lissabon Zirvə görüşündə Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həllinə dair ATÖT-in iştirakçı dövlətləri tərəfindən (Ermənistandan başqa) aşağıdakı prinsiplərə razılıq verilmişdir:

1. Ermənistan Respublikasının və Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü;
2. Dağlıq Qarabağa Azərbaycanın tərkibində ən yüksək özüntüdarəetmə statusun verilməsi;
3. Dağlıq Qarabağın bütün əhalisinin təhlükəsizliyinin təminatı.

1 yanvar 1997-ci ildən ATÖT-in Minsk Prosesinə Həmsədrlər qismində ABŞ, Rusiya və Fransa başçılıq edirlər.

Hazırda Minsk qrupunun Həmsədrləri aşağıdakılardır:

- Stiv Man (ABŞ)
- Anri Jakolen (Fransa)
- Yuriy Merzlyakov (Rusiya)

Hazırda Minsk Qrupu aşağıdakı tərkibə malikdir (ATÖT-in rəsmi saytında olan məlumat əsasən):

1. ABŞ
2. Almaniya
3. Azərbaycan
4. Belarus
5. Ermənistan
6. İsveç
7. İtaliya
8. Niderland Krallığı
9. Portuqaliya
10. Rusiya
11. Türkiyə
12. Finlandiya
13. Fransa

1997-1998-ci illər ərzində Ermənistan-Azərbaycan münacişəsinin həllinə dair Minsk Qrupunun Həmsədrələri tərəfindən üç təklif tərtib edilmişdir. İlk iki təklif Ermənistan tərəfindən, son təklif isə Azərbaycan tərəfindən qəbul edilməmişlər.

18-19 noyabr 1999-cu ildə İstanbulda keçirilən ATƏT-in üzv ölkələrinin Dövlət və Hökumət Başçılarının növbəti Zirvə görüşündə iştirak edən Azərbaycan İstanbul Bəyannaməsinə və Avropa Təhlükəsizliyi Xartiyasına qoşulmuşdur.

Azərbaycanla ATƏT-in Demokratik Təsisatlar və İnsan Hüquqları Bürosu (DTİHB) arasında sıx əməkdaşlıq münasibətləri əldə olunmuşdur. 1998-ci ildən başlayaraq DTİHB Azərbaycan Respublikasının Hökuməti ilə fəal əməkdaşlıq aparmış və aparılan birgə əməkdaşlıq nəticəsində demokratikləşdirmə, qanun aliliyi, qanunvericiliyin, xüsusilə də seçki qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi, miqrasiya, gender bərabərliyi və digər sahələrdə bir çox layihələr həyata keçirir. DTİHB Azərbaycanda keçirilmiş prezident, parlament və bələdiyyə seçkilərində fəal iştirak edir.

ATƏT-in Mətbuat Azadlığı üzrə Nümayəndəsi ilə də əməkdaşlığa Azərbaycan hökuməti tərəfindən xüsusi önəm verilir. 2001-ci ilin dekabrında ATƏT-in Mətbuat Azadlığı üzrə Nümayəndəsinin Ofisi və AR-in XİN-in birgə təşəbbüsü əsasında Azərbaycanın gənc jurnalistləri üçün keçirilmiş "Azərbaycanda Mətbuat Azadlığı və Məsuliyyətinin İnkişafı" mövzusunda seminarın Ofislə Azərbaycan arasında əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi və Jurnalistikada davranış məəcəlləsi, həmçinin digər müvafiq məsələlərin müzakirəsi baxımından vacib əhəmiyyət kəsb etmişdir.

ATƏT-in tam-hüquqlu üzvü olduğundan Azərbaycan ATƏT-in Milli Azlıqlar üzrə Ali Komissarının Ofisi ilə əlaqələr yaratmışdır. Lakin Milli Azlıqlar üzrə Ali Komissarının mandatına (mandata uyğun olaraq, Komissarın Ofisi adətən milli zəmində münacişə ocağının yaranması ehtimal olunan bölgələrlə geniş fəaliyyət göstərir), eyni zamanda ölkəmizin milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsi sahəsində əldə etdiyi nailiyyətlərə və həyata keçirdiyi tədbirlərə baxmayaraq, Ali Komissarının Ofisi ilə Azərbaycan arasında əməkdaşlıq hələ arzu olunan səviyyədə deyil və müntəzəm qaydada həyata keçirilmir.

300-dən çox deputatdan ibarət olan ATƏT-in Parlament Assambleyası (PA) ilə Azərbaycan Respublikasının Milli Məcəliisi arasında sıx əməkdaşlıq əlaqələri qurulmuşdur. ATƏT-in PA-da təmsil olunan Azərbaycandan olan deputatlar hər il PA-nın iclaslarında iştirak edirlər.

ATƏT-in Bakıda Ofisinin yaradılması haqqında 16 noyabr 1999-cu ildə ATƏT-in Daimi Şurasının 318 sayılı qərarı qəbul olunmuşdur.

ATƏT-in Daimi Şurasının 318 sayılı qərarının qəbulundan sonra 1999-cu ilin noyabrın 25-də imzalanmış Qarşılıqlı Anlaşma Memorandumu ATƏT və Azərbaycan arasında əməkdaşlığa yeni təkən vermişdir.

18 iyul 2000-ci ildə ATƏT-in Bakıdakı Ofisinin rəsmi açılışı baş tutmuşdur.

ATƏT-lə Azərbaycan arasında səmərəli əməkdaşlığın inkişafı ölkəmiz üçün vacib əhəmiyyət kəsb etdiyindən, xüsusi olaraq bu məqsədlə Azərbaycanda ATƏT-in Dostları Qrupu yaradılmışdır.

Münaqişənin həllinə dair danışıqlar prosesinə ATƏT-in vasitəçilik missiyası (Danışıqlar prosesinin xronologiyası)

Ermənistan-Azərbaycan, **Dağlıq Qarabağ münaqişəsi 1992-ci ildən etibarən ATƏT-in diqqət mərkəzində** saxladığı əsas məsələlərdən biri olmuşdur. Bu təşkilat münaqişənin həlli prosesində vasitəçilik missiyasını öz üzərinə götürmüş və bu istiqamətdə müəyyən irəliləyişlər əldə olunması üçün bir çox mühüm addımlar atmışdır. Lakin hələ ki, ATƏT münaqişənin nizamlanması üçün konkret nəticələr əldə etməyə nail ola bilməmişdir.

1992-ci il mart ayının 24-də ATƏM-in Xarici İşlər Nazirləri Şurası Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində yaranmış vəziyyəti müzakirə edərək münaqişənin sülh yolu ilə nizamlanmasını təmin etmək üçün Yüksək Vəzifəli Şəxslər Komitəsinin zəmanəti əsasında Dağlıq Qarabağa dair sülh konfransının çağırılması barədə qərar qəbul etdi. Konfransda ABŞ, Türkiyə, Fransa, Almaniyə, İtaliya, Çexiya-Slovakiya, Belarus, İsveç, Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələrinin iştirakı nəzərdə tutulmuşdu.

1992-ci ilin mayında ATƏM-in Yüksək Vəzifəli Şəxslər Komitəsi tərəfindən konfransın təşkili və iclasın keçirilməsi şərtləri, eləcə də sədrin səlahiyyətlərini müəyyənləşdirən qərar qəbul olundu. **Minsk Konfransının keçirilməsi üçün yaradılan Minsk qrupu** münaqişənin həlli prosesində iştirak etməli və nəticədə Belarusun paytaxtında yekun sənəd qəbul olunmalı idi. Bu zaman Ermənistan tərəfi Dağlıq Qarabağ ermənilərinin konfransda ayrıca tərəf kimi iştirakını nəzərdə tutan təkliflə çıxış etdi, lakin Azərbaycan tərəfi buna razı olmayaraq Dağlıq Qarabağ ermənilərinin yalnız Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibində konfransa qatılmasının mümkünlüyünü bildirdi.

1992-ci ilin mayında Helsinkidə ATƏM-in Yüksək Vəzifəli Şəxslər Komitəsinin iclası keçirildi və burada Azərbaycan, Türkiyə və Ermənistan nümayəndələri bəyanatla çıxış etdilər. Azərbaycan təvəzükarın cəzalandırılmasını, Ermənistanın işğalçılıq əməliyyatlarına son qoyulmasını tələb etsə də, əks tərəfin mövqeyi onun belə bir addım atmağa hazırlaşmadığını ortaya qoydu. Beləliklə də görüşdə heç bir nəticə əldə olunmadı.

May ayında isə ermənilər hərbi əməliyyatları genişləndirərək **Şuşa və Laçın** da işğal etməyə nail oldular.

1992-ci ilin 1 iyununda Romada Minsk qrupunun vasitəçiliyi ilə danışıqlar prosesinin ilkin mərhələsi start götürdü. ABŞ, Türkiyə, Fransa, Almaniyə, İtaliya, Çexiya, Slovakiya, Belarus, İsveç, Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilən bu görüş iyunun sonlarında açılması nəzərdə tutulan Minsk Konfransına hazırlıq məqsədi daşıyırdı. Ermənistan tərəfi Dağlıq Qarabağın erməni nümayəndələrinin də görüşə qatılmasında ısrar edirdi. Belə olan təqdirdə Azərbaycan tərəfi də Dağlıq Qarabağın azərbaycanlı icmasının görüşdə iştirak etməsi barədə təklif irəli sürdü. Bundan sonra Dağlıq Qarabağdakı separatçı rejimin nümayəndələri Romaya gəlməkdən imtina etdilər. Onlar danışıqlarda müstəqil tərəf kimi iştirak etmək istədiklərini bildirdilər və bu da bir daha ermənilərin sülhə hazır olmadığını ortaya qoydu. Lakin buna baxmayaraq görüş baş tutdu və qəbul olunmuş sənədlərdə Laçından və Şuşadan qoşunların çıxarılması, qaçqınların yerlərinə qaytarılmasının təmin edilməsi barədə müddəalar öz əksini tapdı.

İyunun 15-də Romada danışıqların ikinci mərhələsi başladı. Bu görüşdə isə ermənilər Türkiyənin danışıqlardan kənarlaşdırılması tələbini irəli sürdülər. Onlar eyni zamanda Goranboy və Ağdərədə Azərbaycanın apardığı hərbi əməliyyatlar haqqında bəndlərin də sənədlərə əlavə olunmasını təklif etdilər. Bu təklif Azərbaycan tərəfinin etirazı ilə qarşılandı və danışıqlarda heç bir nəticə əldə olunmadı. Həmin görüş zamanı tərəflərə atəşin 60 gün müddətində dayandırılması barədə müraziət qəbul olundu. Ermənistan bu müraziətə də əməl etmədi.

Avqust ayında Minsk Konfransının sədri Mario Raffaelli atəşin dayandırılması haqqında təkliflə regiona səfərə gəldi. Təklif tərəflərə təqdim olundu və Azərbaycan onu qəbul etdiyini bildirdi. Həmin təklifə görə, tərəflər atəşin dayandırılmasına dərhal razılmalı və bundan sonra cəbhə xəttinə müşahidəçilərin ilkin qrupu yerləşdirilməli idi. **Avqustun 27-də Azərbaycan, Qazaxıstan və Ermənistan nümayəndələri birgə bəyanatla çıxış edərək ATƏM-in Minsk Konfransının təklifini alqışladıklarını bildirdilər.** Sentyabrın 3-də İcəvan protokolu imzalandı. Bu saziş atəşin dayandırılması haqqında müddəaların yerinə yetirilməsini nəzərdə tuturdu.

Sentyabrda Almatıda Azərbaycan və Ermənistan arasında münaqişənin nizamlanmasına dair danışıqlar başladı. Lakin burada da bir nəticə əldə olunmadı. Ermənistan Azərbaycan və Qazaxıstanın qəbul etdiyi bəyannamə layihəsini rədd etdi.

Bundan sonra ATƏM-in Minsk qrupunda ABŞ-ı təmsil edən Con Mareska yeni təkliflə çıxış edərək ABŞ, Türkiyə, Rusiya, Azərbaycan və Ermənistanın iştirakı ilə Minsk Konfransının başlanması üçün danışıqların bərpə olunması ideyasını irəli sürdü. Bu təklifə görə, adı çəkilən 5 ölkənin nümayəndələri Cenevrədə toplanmalı və müəyyən nəticə əldə etmək üçün danışıqlara başlamalı idilər. Bundan sonra müəyyən ilkin razılaşmalar əldə olundu. Belə ki, Minsk Konfransının keçirilməsi barədə bəzi prinsiplər müəyyənləşdirildi, atəşin dekabr və

yanvar aylarında dayandırılması haqqında razılığa gəldi, cəbhə bölgəsinə müşahidəçilərin göndərilməsi qərara alındı. Amma bütün bunlara baxmayaraq, Ermənistanın əməliyyatları genişləndirməsi nəticəsində sülhün əldə edilməsi istiqamətində irəliləyişləri sona qədər davam etdirmək mümkün olmadı.

1993-cü ildə Minsk qrupuna üzv dövlətlərin iştirakı ilə münəqişinin həllinə dair növbəti görüş keçirildi. Burada tərəflər cəbhə bölgəsinə müşahidəçilər göndərilməsini razılaşdırdılar. Danışıqlar çox gərgin keçə də Ermənistanla Azərbaycan arasında sazişin imzalanması baş tutdu. Görüşdə belə bir qərar qəbul edildi ki, atəşin dayandırılması müddətləri və ATƏM-in müşahidəçilər missiyasının işə başlaması, eyni zamanda sülh danışıqlarının sənədləri barədə saziş imzalamaq üçün Minsk qrupunun aprel ayında görüşü keçirilsin. Tərəflərin imzaladığı saziş ATƏM YVŞK-nın iclasında müzakirə olunmalı və təsdiqlənməli idi. Lakin bütün bunlar hələ münəqişə tərəfləri arasında ümumi razılığın əldə olunması demək deyildi. Çünki atəşin dayandırılması və Minsk Konfransının açılması məsələsi həll edilməmiş qalmaqda davam edirdi.

Bu görüşdən sonra nizamlama prosesinin progressiv xarakter alacağına böyük ümidlər yaranmışdı. Lakin aprel ayında Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın Kəlbəcər rayonunu işğal etməsi sülhün əldə edilməsinə yaranan ümidləri puça çıxardı. Azərbaycan yenidən dünya dövlətlərinə və beynəlxalq təşkilatlara müraciət edərək Ermənistanın işğalçılıq siyasətinə qiymət verməyi xahiş etdi.

1993-cü il aprel ayının sonlarında Praqada ATƏM YVŞK-nin iclası keçirildi və burada Kəlbəcər rayonunun işğal məsələsi müzakirəyə çıxarıldı. Ermənistanın işğalçılıq əməllərinə pisləyən və hərbi qüvvələrin Kəlbəcərdən çıxarılmasını tələb edən sənədin layihəsi hazırlansa da qəbul olunmadı. Çünki ATƏM-də bütün sənədlər konsensus yolu ilə qəbul edilirdi, Ermənistan isə sənədə səs vermədi. Bu vaxt artıq BMT Təhlükəsizlik Şurası məsələyə münasibətini ifadə edən 822 sayılı qətnamə qəbul etmişdi.

İyun ayında ATƏM-in Minsk qrupu üzvlərinin növbəti görüşü keçirildi. Bu görüş zamanı Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münəqişisinin həllini nəzərdə tutan daha bir sənəd layihəsi hazırlandı. Həmin sənəddə BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822 sayılı qətnaməsinin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulurdu. Bundan başqa, Minsk qrupunun üzvləri "Təxirəsalınmaz tədbirlər cədvəli" adlı plan qəbul edərək onu tərəflərə təqdim etdilər.¹ Görüş zamanı həmin planın qeyd-şərtsiz qəbul olunması barədə Minsk qrupu üzvlərinin və sədrinin müraciəti də oldu. "Təxirəsalınmaz tədbirlər cədvəli" qısa vaxt ərzində (iyunun 11-dək) Ermənistan və Azərbaycan tərəfindən imzalanmalı idi. Həmçinin burada Ermənistanın öz silahlı qüvvələrini iyunun 15-dən etibarən Kəlbəcər ərazisindən çıxarması da tələb olunurdu. Qoşunların çıxarılması üçün 5 gün vaxt nəzərdə tutulmuşdu. İyunun sonlarında Minsk qrupunun üzvləri məsləhətləşmələrə başlamalı və müşahidəçilər missiyasının yerləşdirilməsi, Minsk Konfransının açılışı barədə plan hazırlamalı idilər.

Azərbaycan bu cədvələ dərhal razılıq verdiyini bəyanladı. Ermənistan isə bu dəfə də qeyri-konstruktiv mövqe nümayiş etdirərək cədvəlin yerinə yetirilməsi vaxtının bir ay uzadılmasını xahiş etdi. Onlar bu təkliflərini guya Dağlıq Qarabağda "Təxirəsalınmaz tədbirlər cədvəli"nin narahatlıq yaratması ilə izah etdilər. Əslində isə ermənilər bu bəhanə ilə danışıqların konstruktiv mərcədə inkişafına mane olmaq və beləliklə də hərbi əməliyyatların genişləndirilməsi üçün stimül yaratmağa çalışırdılar. Danışıqlardan bir qədər sonra Azərbaycanın Ağdam və Ağdərə rayonlarının Ermənistan tərəfindən işğal edilməsi bunu bir daha təsdiqlədi.

1993-cü il avqustun 9-da ATƏM-in Minsk qrupu münəqişə tərəfləri ilə məsləhətləşmələrə başladı və "Təxirəsalınmaz tədbirlər cədvəli"ni yenidən müzakirə etdi. Ermənistanın sənəddə nəzərdə tutulmuş bəzi planlara etirazından sonra cədvəlin yeni variantı hazırlandı. Bu, "Təxirəsalınmaz tədbirlər cədvəli"nin dəqiqləşdirilmiş variantı kimi təqdim olunurdu. Əslində isə yeni variant tamamilə Ermənistanın iddiaları və təklifləri əsasında qurulmuşdu. Belə ki, burada ATƏM müşahidəçilərinin Azərbaycan ərazisində yerləşdirilməsi nəzərdə tutulur, Ermənistanla sərhəd rayonlarda isə yalnız 10 kilometrlik məsafənin nəzarətdə saxlanılacağı göstərilirdi. Azərbaycan bu sənədə qəti etirazını bildirərək onu qəbul etmədiyini Minsk qrupu üzvlərinin diqqətinə çatdırdı.

Bundan sonra artıq ATƏM-in münəqişənin həlli üçün heç bir real mexanizmlərə əl atmamasından və beynəlxalq ictimaiyyətin laqeyd münasibətindən istifadə edən Ermənistan Azərbaycanın Qubadlı, Cəbrayıl və Füzuli rayonlarını da ələ keçirdi.

Sentyabr ayında ATƏM-in Minsk qrupunun üzvləri Parisdə görüşdülər və burada da "Təxirəsalınmaz tədbirlər cədvəli"nin yeni variantı tərəflərə təqdim olundu. Lakin bu layihədə də Azərbaycanın təklifləri nəzərə alınmamışdı. Burada Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindən Ermənistan silahlı qüvvələrinin çıxarılması üçün şərtlər irəli sürülür və bununla da beynəlxalq hüququn mühüm prinsipləri pozulurdu. Azərbaycan tərəfi belə bir sənədin qəbul olunmasının mümkünəzliyünü bildirərək ona imza almaqdan qəti şəkildə imtina etdi. BMT Təhlükəsizlik Şurası sənədi müzakirə edərək öz bəyənndiyini və bu layihə əsasında regionda sülh yaratmağın mümkünəzliyünü bəyanladı. BMT Təhlükəsizlik Şurasının 874 sayılı qətnaməsində bu, açıq şəkildə öz əksini tapmışdı.

Oktyabr ayında ATƏM-in sədri Marqareta af Uqlasın münaqişə bölgəsinə səfəri zamanı Ermənistan Zəngilan rayonunu da işğal etdi. Bu, artıq Ermənistanın beynəlxalq təşkilatların reaksiyasına heç bir məhəl qoymadığını və qəbul olunmuş qərarlara, qətnamələrə laqeyd münasibətini açıq şəkildə ifadə edirdi.

1993-cü ilin noyabrında ATƏM-ə üzv dövlətlərin Vyanada keçirilən görüşündə Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə əlaqədar bəyanat qəbul edildi. Sənəddə döyüş əməliyyatlarının davam etdirilməsi və yeni ərazilərin işğal olunması faktı beynəlxalq hüququn prinsiplərinə zidd addım kimi qiymətləndirilir və işğalçı qüvvələrin Horadzindən və Zəngilan rayonundan çıxarılmasının zəruriliyi qeyd olunurdu. Bəyanatda ATƏM-in Minsk Konfransının çağırılması və buna qədər işğal edilmiş ərazilərdən hərbi qüvvələrin çıxarılması, atəşin dayandırılması məsələləri də öz əksini tapmışdı. Bu görüş zamanı "Təxirəsalınmaz tədbirlərin dəqiqləşdirilmiş cədvəli" yenidən münaqişə tərəflərinə təqdim olundu. Lakin bu sənəd də Azərbaycanın qəbul etmədiyi "Paris cədvəli"ndən bir o qədər fərqlənmirdi. Çünki "Təxirəsalınmaz tədbirlərin dəqiqləşdirilmiş cədvəli" Dağlıq Qarabağdakı separatçı rejimi müstəqil tərəf kimi təqdim edir, işğalçı qüvvələrin Şuşa və Laçından çıxarılması tələbini qoyurdu. Ona görə də Azərbaycan bu planın qəbul olunmasına razılıq vermədi.

1994-cü ildən etibarən münaqişənin hölləndürməsi Rusiya daha fəal rol oynamağa başladı. Fevral ayının 8-də Rusiyanın hazırladığı "Silahlı münaqişəyə son qoymaq və onun nəticələrini ləğv etmək haqqında" saziş layihəsi tərəflərə təqdim olundu.

Bu sənədin bəzi müsbət və mənfi cəhətləri vardı. Müsbət cəhət layihədə BMT qətnamələrinin qeyd-şərtsiz yerinə yetirilməsini göstərməsi idi. Bundan başqa, Rusiya Dağlıq Qarabağın hüquqi statusunun sonralar razılaşdırılmış formada müəyyənləşdirilməsini təklif edirdi. İlk mərhələdə isə atəş dayandırılmalı və Ermənistan qoşunları işğal olunmuş ərazilərdən çıxarılmalı idi. Bu isə o demək idi ki, Ermənistan Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsindən başqa, işğal olunmuş digər rayonlarını azad edir və yalnız bundan sonra Dağlıq Qarabağın statusu məsələsi gündəliyə gəlirdi. Təbii ki, belə bir vəziyyət Azərbaycana sərf edirdi, çünki əzəli baxımdan ki, işğal olunmuş ərazilərin bir hissəsini döyüşsüz geri qaytarmaq imkanı yaranırdı. Lakin sənəddə Şuşa və Laçın bərəsində heç nə deyilmirdi. Rusiya Ermənistanla Dağlıq Qarabağ arasında beynəlxalq nəzarət altında olan təhlükəsiz yolun yaradılması ilə eyni vaxtda Laçının taleyinin müəyyənləşdirilməsini təklif edirdi ki, bu da o dövr üçün bir tərəfdən real görünürdü, digər tərəfdən də Rusiya dəhlizə nəzarət edəcək qüvvələrin məhz rus əsgərlərindən ibarət olması nəzərdə tutulurdu. Layihədə Dağlıq Qarabağdakı separatçı rejim də müstəqil tərəf kimi göstərilirdi. Rusiyanın təklif etdiyi plan qəbul olunmadı.

Aprel ayında ATƏM-in Minsk qrupunun Praqada keçirilən görüşü zamanı "Etimadı möhkəmləndirmək tədbirləri haqqında" yeni plan irəli sürüldü. Bunların bəzi hissələri Rusiyanın təklifləri ilə üst-üstə düşürdü, Planda göstərilirdi ki, danışıqlar prosesinin gedişində Azərbaycan Ermənistanla bütün kommunikasiya xətlərini açmaq öhdəliyini üzərinə götürməlidir.

1994-cü ilin mayında MDB Parlamentlərarası Məclisinin təşəbbüsü ilə Bişkek şəhərində münaqişənin hölləndürmə dair bir görüş keçirildi. Burada da yekun sənəd qəbul olundu, lakin Azərbaycan həmin sənədə imza atmadı. Çünki bu layihədə Dağlıq Qarabağdakı erməni icmasına müstəqil tərəf kimi sənədə imza atmaq səlahiyyəti verilir, azərbaycanlı icması üçün isə belə bir hüquq nəzərdə tutulmurdu.

Nəhayət, uzun sürən danışıqlardan və müzakirələrdən sonra **1994-cü ilin may ayının 12-də Azərbaycanla Ermənistan arasında atəşkəs haqqında saziş imzalandı.** Xatırladaq ki, bu, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi başlayandan münaqişə tərəfləri arasında sülhə doğru atılmış ilk ciddi və əhəmiyyətli addım kimi yadda qaldı.

Atəşkəsin əldə edilməsindən sonra da danışıqlar prosesi davam etdirildi. ATƏM, əvvəlki kimi, danışıqlarda vasitəçilik missiyasını yerinə yetirir və tərəflər arasında davamlı sülhə gətirib çıxara biləcək razılaşmanın əldə olunmasına çalışırdı. Doğrudur bu prosesdə bəzi obyektiv və subyektiv çatışmazlıqlar meydana çıxırdı, bir çox hallarda ikili standartlar amili özünü göstərirdi. ATƏM-in sənədlərində, təkliflərində ədalətli məqamlar öz əksini tapırdı. Amma bütün bunlarla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, ATƏM münaqişənin həlli ilə intensiv məşğul olan və real nəticələrin əldə edilməsi istiqamətində həqiqətən fəallıq nümayiş etdirən yeganə beynəlxalq təşkilat olmuşdur. Minsk qrupunun səyləri bu mənada xüsusən yüksək qiymətləndirilməlidir. Bu qurumun fəaliyyəti hələlik real sülhə gətirib çıxarmasa da etiraf etmək lazımdır ki, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həmişə beynəlxalq ictimaiyyətin diqqət mərkəzində qalmasında ATƏM-in fəaliyyəti əvəzsiz rol oynamışdır.

Qeyd edək ki, danışıqlar prosesinin gedişində ATƏM ilə Rusiya arasında ziddiyyətlər meydana çıxır və bəzi hallarda sülhün əldə olunmasına bu amil də öz mənfi təsirini göstərirdi. Bilavasitə Qərbin maraqlarını təmsil edən və Rusiya ilə müqayisədə bir qədər neytral görünməyə çalışan ATƏM Moskvanın mövqelərinin Cənubi Qafqazda möhkəmlənməsini istəməzdi. Bununla yanaşı, təbii ki, Rusiya da tamamilə fərqli mövqedən çıxış edir və öz mənafeələrinə uyğun həll modelinin gündəliyə çıxmasına can atırdı. Danışıqların gedişi zamanı müəyyən kompromislərin əldə edildiyi ərfədə Ermənistanın cəbhə xəttində əməliyyatların intensivləşdirilməsi də məhz bu ziddiyyətlərin təzahürü kimi özünü göstərirdi.

1994-cü ilin iyulunda Vyanada ATƏM-in Minsk qrupunun iclasında Rusiyanın hazırladığı "Böyük Siyasi Səziş" layihəsi müzakirəyə təqdim olundu. Bu layihə ATƏM-in bəzi təklif və əlavələrindən sonra tərəflərə verilməli idi. Uzun müzakirələrdən sonra məlum oldu ki, ATƏM-lə Rusiya layihə barədə ortaqlıq mövqeyə gələ bilməyiblər. Qeyd edək ki, burada Minsk qrupunun təklif etdiyi "Təxirəsalınmaz tədbirlərin dəqiqləşdirilməsi cədvəli"ni Rusiyanın irəli sürdüyü layihə ilə razılaşıdırmaq nəzərdə tutulmuşdu. Sənədlərin əsas fərqi isə bundan ibarətdir ki, Rusiya nizamlama prosesini sırf özünün nəzarətinə keçirmək niyyətində idi.

ATƏM isə çoxtərəfli vasitəçiliyə tərəfdar çıxırdı. Rusiya, əvvəlki kimi, sülhməramlıların rus ordusundan, ATƏM isə çoxmillətli qüvvələrdən təşkil olunması ideyasını dəstəkləyirdi. **Nəhayət, 1994-cü ilin oktyabrında sülhməramlı qüvvələrin çoxmillətli olması barədə ATƏM-in qərarı qəbul edildi.** Bu, Rusiya tərəfindən ciddi etirazla qarşılandı. Beləliklə də ATƏM-in Minsk qrupunun qərarı ilə münaqişə bölgəsinə çoxmillətli sülhməramlı qüvvələrin göndərilməsi barədə təklif tərəflərin müzakirəsinə verildi. Ermənistan bu təkliflə razılaşmadı.

1994-cü ilin dekabrında Budapeştdə ATƏM-ə üzv olan dövlət başçılarının növbəti zirvə görüşü keçirildi. Burada qəbul olunmuş sənədlərdə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair xüsusi bölmədə öz əksini tapmışdı. Budapeşt sammitində 1995-ci ilin yanvarından etibarən ATƏM-in ATƏT adlandırılması barədə qərar qəbul edildi.

1995-ci ilin fevralında ABŞ-ın DQ üzrə xüsusi nümayəndəsi Cozef Pressel münaqişə bölgəsinə səfər etdi. Lakin onun bu səfəri Azərbaycanla ciddi narazılıqla qarşılandı. Belə ki, C Pressel Azərbaycan güzəştə getməyə, öz iddialarından (?) əl çəkməyə çağırmaqla əslində Ermənistanın mövqelərini müdafiə etdiyini göstərdi. Bu isə, təbii ki, münaqişənin həllinə kömək göstərə bilməzdi, əksinə, sülh prosesini ləngidən bir mövqeyə idi.

1995-ci ildə Moskvada yenə də Rusiyanın təşəbbüsü ilə danışıqlar başladı. Bu danışıqlarda Dağlıq Qarabağdakı separatçı rejimin də müstəqil tərəf kimi iştirakı nəzərdə tutulurdu. Belə olan halda Azərbaycan da Dağlıq Qarabağın azərbaycanlı icmasının prosesə qatılmasını təklif etdi. Danışıqların gedişində Ermənistan yeni bir təkliflə çıxış edərək sülh sazişinin sülhməramlı qüvvələrin münaqişə bölgəsinə göndərilməsindən sonra imzalanmasını təklif etdi. Ermənilər sülhməramlı qüvvələrin tərkibində Türkiyənin təmsil olunmasının da əleyhinə çıxış edir, Şuşa və Laçının azad olunması məsələsinə Dağlıq Qarabağın statusunun müəyyənləşdirilməsindən sonra baxılmasını istəyir, Laçının da erməni qoşunlarının nəzarəti altında olmasını tələb edirdilər. Bu təkliflərin heç biri Azərbaycan tərəfindən qəbul olunmadı.

1995-ci ildə Stokholmda ATƏM-in Minsk qrupunun növbəti iclası keçirildi. Burada qəbul olunmuş bəyanatda ATƏT-in Minsk qrupu atəşkəs rejiminin qorunub saxlanılmasını təqdir edir, münaqişə tərəflərini hərbi əməliyyatların yenidən başlanmasından çəkinməyə çağırır, münaqişənin nəticələrini qeyd-şərtsiz aradan qaldırmağı tələb edir və danışıqlar prosesini davam etdirməyi tövsiyə edirdi.

Həmin ilin mayında Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə dair Moskvada danışıqlar keçirilməsi ərəfəsində Ermənistan Minsk prosesi çərçivəsində danışıqları dayandırdığını bəyan etdi. Bu, danışıqlar prosesinin iflasa uğradığını göstərirdi. Bir qədər sonra ATƏT-in Minsk qrupunun Helsinkidə və Badəndə keçirdiyi danışıqlar da nəticəsiz bitdi.

Bundan sonra Qərbi ölkələri danışıqlar prosesində real nəticələrə çatmaq üçün daha fəal mövqeyə nümayiş etdirməyə başladılar. ABŞ, Türkiyə və Almaniyanın ATƏT-in Minsk qrupundakı nümayəndələrinə xüsusi səlahiyyətli səfir statusu verilməsi bunun əyani göstəricisi idi.

1995-ci ilin sentyabrında Moskvada danışıqların növbəti raundu keçirildi və burada Azərbaycan bəzi irəliləyişlərə nail ola bildi. Belə ki, Ermənistan Şuşa və Laçının azad edilməsi məsələsinə Dağlıq Qarabağın statusunun müəyyənləşdirilməsindən əvvəl baxılmasına razılıq verdi. Qeyd edək ki, bu, hər şeydən əvvəl Rusiyanın təzyiqlərinin nəticəsi idi. Çünki Rusiya C.Presselin məlum bəyanatından sonra danışıqlar prosesini öz nəzarətinə keçirmək üçün belə bir maneəvər tədbiri qərara almışdı. Bununla da rəsmi Moskva özünün daha konstruktiv və səmərəli fəaliyyət göstərdiyini nümayiş etdirməyə çalışırdı. Lakin Ermənistan bu dəfə də Laçın və Şuşanın azad olunması barədə öhdəlik götürməkdən imtina etdi. Ermənilər Laçına ATƏT-in sülhməramlı qüvvələrinin göndərilməsinə etirazlarını bildirdilər, həmçinin Şuşanın Azərbaycana qaytarılmasının mümkünlüyünü bəyan etdilər.

1995-ci ilin dekabrında Budapeştdə ATƏT-in Xarici İşlər Nazirləri Şurasının iclası keçirildi və burada yenə də eyni məsələlər ətrafında ortaqlıq mövqeyinin tapılmaması sülh prosesində irəliləyiş gətirib çıxarmadı.

1996-cı ilin yanvarında ATƏT-in Minsk qrupunun Moskvada keçirdiyi görüş də nəticəsiz başa çatdı. Mübahisə doğuran məqamlar əvvəlkilərdən fərqlənmirdi.

İyun ayında Moskvada yenidən danışıqlar keçirildi. Bu dəfə də Ermənistan Şuşa və Laçının işğaldan azad edilməsinə razılaşmadı. Onlar Azərbaycanın iqtisadi və hərbi qüdrətinin artdığını bəhanə gətirərək bun-dan ehtiyatlandıqlarını bildirdilər. Maraqlıdır ki, bu məsələdə həmsədrlərin fikri də ermənilərin bəhanələri ilə üst-üstə düşürdü. Elə buna görə də Moskvada aparılan danışıqlarda irəliləyiş əldə edilmədi.

1996-cı ildə Lissabon sammitindən sonra ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrliyi uğrunda ciddi mübarizə müşahidə edilməyə başlandı. Belə ki, bu dövrdə Minsk qrupunun həmsədrləri Rusiya və Finlandiya idi ki, onların da mövqeyi əksər hallarda eyni idi.

Gərgin müzakirələrdən sonra Finlandiyanın həmsədrliyi Fransa ilə əvəz olundu. Lakin bu da danışıqların gedişində Azərbaycanın mövqelərinin güclənməsinə xidmət etmirdi. Elə buna görə də Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə ABŞ-in da həmsədr olması məsələsi gündəliyə gəldi. Ermənistan və Rusiya buna ciddi şəkildə müqavimət göstərsələr də, **1997-ci ilin fevralında ABŞ dövlət katibinin müavini Stroub Telbott ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədri vəzifəsinə təyin olundu.**

Aprel ayında Lissabon sammitindən sonra ilk dəfə olaraq Moskvada ATƏT-in Minsk qrupunun növbəti görüşü keçirildi. Lakin burada da Ermənistanın qeyri-konstruktiv mövqeyi ucbatından hər hansı bir konkret qərarın qəbul edilməsi baş tutmadı. Bundan sonra həmsədrlər fəaliyyətlərini daha da intensivləşdirərək Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə dair layihə üzərində işləməyə başladılar.

1997-ci ilin iyununda həmsədrlər münaqişənin həllinə dair ilk konsepsiyalarını "Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə dair tərəfləli saziş" adlanan sənəd layihəsini hazırladılar və onu tərəflərə təqdim etdilər. Təklif bir paketdə ehtiva olunan iki anlaşmadan ibarət idi. Birinci anlaşma silahlı münaqişənin dayandırılmasını, ikinci isə Dağlıq Qarabağın statusunun müəyyən edilməsini nəzərdə tuturdu.¹ Silahlı qüvvələri iki mərhələdə çıxarmaq tövsiyə olunurdu.

Birinci mərhələdə Dağlıq Qarabağın şərqi və cənuba doğru indiki təmas xətti boyunca olan qüvvələr razılaşdırılmış xətlərə tərəf bir neçə kilometr geri çəkilir, bu zaman ATƏT-in çoxminli qüvvələrinin ön dəstəsini hərbi nöqtəyi-nəzərdən əsaslandırılmış bufer zonasında ilkin qayda yerləşdirməyə, tərəfləri bu xətt boyunca ayırmağa və qüvvələrin çıxarılmasının ikinci mərhələsində təhlükəsizliyin təmin edilməsinə imkan yaratmaq məqsədilə yüksək səviyyədə planlaşdırma qrupunun təvsiyələri lazımınca nəzərə alınmalı idi.

İkinci mərhələdə erməni qüvvələri Ermənistan Respublikasının sərhədləri daxilinə aparılır, Dağlıq Qarabağ qüvvələri Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin 1988-ci ildəki hüddudları daxilinə qaytarılır, Azərbaycan qüvvələri yüksək səviyyədə planlaşdırma qrupunun təvsiyələri əsasında razılaşdırılmış xətlərə çəkilir.

Status adlanan ikinci sazişdə isə Azərbaycanın və Ermənistanın ərazi bütövlüyünün və sərhədlərinin toxunulmazlığının tanınması əsas prinsip kimi göstərilirdi, bu sənədə görə, Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın tərkibində dövlət və ərazi qurumudur və onun öz müqəddəratını təyin etməsi Azərbaycan Respublikası ilə Dağlıq Qarabağın hakimiyyət orqanları arasında sazişdə rəsmiləşdirildəndən, Minsk Konfransı tərəfindən bəyənildəndən, Azərbaycanın və Dağlıq Qarabağın konstitusiyalarında inkorporasiya olunandan sonra mümkündür.

Belə bir razılaşmanın olduğu halda isə Dağlıq Qarabağ və Naxçıvan Ermənistan və Azərbaycanla sərbəst, maneəsiz nəqliyyat və rabitə əlaqəsi saxlamaq hüququna malik ola bilərdilər. Bundan başqa, Dağlıq Qarabağın inzibati sərhədləri keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin sərhədləri üzrə müəyyən edilməliydi. Saziş layihəsində Dağlıq Qarabağın konstitusiyasının olmasının mümkünlüyü də göstərilirdi. Lakin həmin konstitusiya bu sənəd əsasında öz müqəddəratını təyin etmək forması haqqında Dağlıq Qarabağın hakimiyyət orqanları ilə Azərbaycan arasında rəsmi sazişi inkorporasiya etməli idi. Sənəddə Dağlıq Qarabağın özünün qanunverici orqanının olması, milli qvardiya saxlaması da öz əksini tapmışdı.

Bir sıra çatışmazlıqlarına baxmayaraq, Azərbaycan tərəfi təklifi qəbul etdiyini bildirdi. Məsələ burasıydı ki, saziş layihəsi adlandırılmasına baxmayaraq, bu sənəddə münaqişənin həllinin dəqiq mexanizmləri yox, əslində danışıqlar prosesinin təxmini istiqamətləri əks olunmuşdu və buna görə də Azərbaycan tərəfi layihənin əsas kimi qəbulundan imtina etmədi. Digər tərəfdən, çox güman ki, Ermənistanın bu layihə ilə razılaşmayacağını Azərbaycan proqnozlaşdırmışdı və proseslərin sonrakı inkişafı proqnozları doğrultdu. Ermənistan hakimiyyəti və Qarabağda məskunlaşmış separatçı rejimin rəhbərləri təklifi rədd etdilər. Bu, qarşı tərəfin dialoqa hazır olmadığını nümayiş etdirən növbəti fakt kimi Azərbaycana çox lazımdı.

Elə həmin ilin sentyabrında həmsədrlər regiona yeni təkliflər paketini ilə gəldilər. Münaqişənin "mərhələli həll" planını nəzərdə tutan "Dağlıq Qarabağ silahlı münaqişəsinin dayandırılması haqqında" adlı yeni saziş layihəsi Azərbaycan üçün əvvəlkindən daha məqbul idi və oktyabrın 1-də rəsmi Bakı bu təklifi danışıqlara başlamaq üçün əsas kimi qəbul etməyini mümkün olduğunu bildirdi.¹ Qeyd edək ki, "mərhələli həll" planı kimi tanınan bu təkliflər paketində münaqişənin iki mərhələdə həlli nəzərdə tutulurdu. Birinci mərhələdə münaqişənin dayandırılması və onun nəticələrinin aradan qaldırılması haqqında müddəalar öz əksini tapmışdısa, ikinci mərhələdə ATƏT-in Minsk Konfransına qədər Azərbaycanın tərkibində Dağlıq Qarabağın statusunun müəyyənləşdirilməsi nəzərdə tutulurdu.

"Mərhələli həll" planının üstünlüyü ondan ibarət idi ki, burada Azərbaycanın Dağlıq Qarabağdan başqa, işğal olunmuş digər 7 rayonundan 6-nın azad edilməsi göstərilmişdi. Bu rayonlar Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan idi. Laçın rayonunun taleyi sonrakı mərhələdə həll edilməli idi. Digər tərəfdən,

saziş layihəsinin bir üstünlüyü də müvafiq müddəalara əməl etməyən tərəflərə qarşı sanksiya tətbiqinin mümkünlüyünü göstərmişdi idi.

Prezident L.Ter-Petrosyanın söylərinə baxmayaraq, bu təklif də reallaşmadı. **1997-ci il dekabrın 2-də həmsədrlər həmin layihənin Dağlıq Qarabağdakı separatçı rejimin tərəf kimi danışıqlarda iştirakını nəzərdə tutan yeni variantı təqdim etdilər**, lakin bu, Azərbaycan tərəfindən qəbul edilməz olduğundan rəsmi Bakının kəskin etirazı ilə qarşılandı. Dövlət başçımız qəti şəkildə bu formatla razılaşmayacağıni bəyan etdi.

Bir qədər sonra 1998-ci ilin fevralında daxili və xarici təhdidlərə davam gətirə bilməyən L Ter-Petrosyan istefa verməli oldu. Lakin onun "Belə getsə bir neçə ildən sonra Dağlıq Qarabağla birlikdə Ermənistanı da itirə bilirik" fikri artıq ictimaiyyəti ciddi şəkildə silkələmişdi. 1998-ci ilin noyabrında həmsədrlərin irəli sürdüyü "ümumi dövlət" təklifi isə Azərbaycanı heç cür qane etmirdi. Layihədə qeyd olunurdu ki, tərəflər Dağlıq Qarabağın statusu haqqında saziş imzalayacaqlar və həmin saziş Dağlıq Qarabağın respublika formasında dövlət və ərazi qurumu olduğunu təsdiqləyəcək. Burada göstərilirdi ki, Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə tanınmış sərhədləri daxilində onunla ümumi dövlət yaradacaq. Azərbaycan və Dağlıq Qarabağ müvafiq dövlət hakimiyyəti orqanları arasında səlahiyyətlərin həyata keçirilməsi və qarşılıqlı surətdə həvalə olunması problemlərinin hüduqlarını müəyyənləşdirmək haqqında saziş imzalayacaqlar və onun konstitusiyaya qanunu qüvvəsi olacaqdır.

Layihədə Azərbaycanın və Dağlıq Qarabağın birgə səlahiyyətlər sahəsinə aid siyasəti və fəaliyyəti müəyyənləşdirmək üçün prezidentlərin, baş nazirlərin, parlamentlərin sədrlərinin nümayəndələrinin daxil olacağı birgə komitə yaratmaları da göstərilmişdi.

Bununla yanaşı, həmin layihəyə görə, əlaqə saxlamaq və birgə tədbirləri əlaqələndirmək üçün Bakıda və Stepanakertdə müvafiq olaraq Dağlıq Qarabağın və Azərbaycanın nümayəndəlikləri yaradılmalı idi ki, bu da faktiki olaraq, Dağlıq Qarabağın müstəqil dövlət kimi tanınması surətini özündə ifadə edirdi. Sənəddə açıq şəkildə bildirilirdi ki, Dağlıq Qarabağ xaricdə müvafiq nümayəndəliyi olmaq şərtilə iqtisadiyyat, ticarət, elm, mədəniyyət, idman və humanitar sahələrdə əcnəbi dövlətlərlə, bu problemlərlə birbaşa xarici əlaqələr saxlamaq hüququna malik olacaqdır. Dağlıq Qarabağdakı siyasi partiyaların və ictimai təşkilatların xarici dövlətlərin siyasi partiyaları və ictimai təşkilatları ilə əlaqələr yaratmaq hüququ olacaq. Hətta burada belə bir müddəa da öz əksini tapmışdı ki, Dağlıq Qarabağ özünün mənafevləri ilə bağlı məsələlər üzrə Azərbaycanın xarici siyasətinin həyata keçirilməsində iştirak edəcək və bu tip məsələlər haqqında qərarlar iki tərəfin razılığı ilə qəbul olunacaqdır.

Həmsədrlərin üçüncü təklifində DQ hökumətinin özünün xüsusi maraqları olan xarici dövlətlərdəki Azərbaycan səfirliklərində və ya konsul idarələrində öz nümayəndələrinin olmasının mümkünlüyü də qeyd olunmuşdu. Bu layihə Dağlıq Qarabağdakı separatçı rejimə öz mənafevləri ilə bağlı beynəlxalq danışıqlarda iştirak etmək üçün Azərbaycan nümayəndə heyətlərinin tərkibində ekspertlərini göndərmək səlahiyyəti də verirdi. Təbii ki, DQ-yə müstəqil dövlət səlahiyyətlərinin verilməsini nəzərdə tutan belə bir təklif Azərbaycan tərəfindən qəbul edilə bilməzdi. Elə buna görə də prezident Heydər Əliyev buna qəti etirazını bildirdi və layihə qəbul olunmadı.

Bundan sonra da müxtəlif dövrlərdə həmsədrlər regiona səfərlərə gəldilər, ATƏT-in Minsk qrupunun görüşləri keçirildi. Lakin "**ümumi dövlət**" təklifi tərəflərə təqdim olunan sonuncu layihə kimi qalmaqda davam edir. Ermənistanın qeyri-konstruktiv mövqeyi ucbatından bu təkliflərin heç biri həyata keçməmişdir. Halbuki beynəlxalq birlikdən təcavüzkarə təsir göstərərək Azərbaycan ərazilərinin işğaldan azad olunmasını təmin etmək imkanları o qədər də məhduddur deyildir.

1999-cü ilin aprelindən etibarən ABŞ-ın təşəbbüsü ilə prezidentlərin birbaşa dialoqu keçirilməyə başlanmış, ATƏT-in Minsk qrupu bu formatı bəyəndiyini və dövlət başçılarınin dialoqunun davam etdirilməsinin zəruriliyini dəfələrlə bəyan etmişdir. Əslində sonuncu təklifdən və prezidentlərin birbaşa dialoqunun başlamasından sonra ATƏT-in Minsk qrupu artıq faktiki olaraq vasitəçilik yox, müşahidəçilik missiyasını yerinə yetirməyə başlamışdır. Lakin prezidentlərin dialoqu da Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münəqişəsinin həlli istiqamətində konkret irəliləyişlərə gətirib çıxara bilmədi.

Tərəflər arasında kompromis əldə olunması artıq mümkünsüz göründüyündən Azərbaycanda müharibə əhval-ruhiyyəsi güclənirdi. Şübhəsiz burada ölkədə aparılan sosial-iqtisadi islahatların uğurlu nəticələri də az rol oynamışdı. Digər tərəfdən, Azərbaycan beynəlxalq müstəvidə də Ermənistanın mövqelərinə əhəmiyyətli zərbələr endirməyə nail olmuş və münəqişənin həqiqi səbəbləri, mahiyyəti barədə dünya ictimaiyyətində obyektiv təsvir formalaşdırılması sahəsində ciddi nailiyyətlər qazanmışdı. Bütün bunlar isə Azərbaycanda əhalinin psixoloji əhval-ruhiyyəsinə təsir göstərir və nəyin bahasına olursa-olsun, torpaqların geri qaytarılması istəyini artırır.

Təxminən 2001-ci ilin əvvəllərindən etibarən danışıqlar prosesinin yenidən fəallaşdığı müşahidə ediləməyə başlandı. Format dəyişilməz olaraq qalırdı və beynəlxalq birlik münəqişənin prezidentlərin birbaşa görüşü çərçivəsində həllinə çalışırdı.

2001-ci ilin yanvarında Fransada Jak Şirakin təşəbbüsü ilə Azərbaycan və Ermənistanın dövlət başçıları arasında danışıqların növbəti mərhələsi başlandı. Paris danışıqları prezidentlərin artıq sayca 14-cü görüşü idi. Görüşdə münafişənin həllinə dair ciddi müzakirələr aparılsa da, konkret bir nəticə alınmadı. Bununla belə, həm Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri, həm Fransanın dövlət başçısı Jak Şirak dialoqun davam etdirilməsinin zəruriliyini bildiren bəyanatla çıxış etdilər, tərəflər arasında kompromis əldə olunması üçün səylərin bundan sonra da davam etdiriləcəyini vurğuladılar.

Mart ayında ATƏT-in sədri Mirça Cuane regiona səfərə gəldi. Səfər zamanı tərəflər arasında dialoqun bundan sonra da davam etdirilməsi üçün bütün imkanlardan istifadə ediləcəyinə dair bəyanatla çıxış edən ATƏT sədri münafişənin nizamlanması üçün yaxşı imkan olduğunu və prezidentlərin birbaşa görüşlərindən real nəticə gözlədiklərini bildirdi.

Bu səfər də danışıqların fəallaşdığı bir mərhələyə təsadüf etdiyindən tezliklə sülh əldə olunması üçün ciddi addımlar atılacağına inam yaratmışdı.

Mart ayının 3-də Fransada prezidentlərin Jak Şirakin təşəbbüsü ilə keçirilən növbəti görüşü artıq sülh sazişinin imzalanacağı günün uzaqda olmadığı təəssüratını yaratmışdı. Prezidentlər də öz bəyanatlarında nikbin notlara daha çox üstünlük verdiklərindən Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münafişəsinin həlli məsələsində irəliləyişin mümkünlüyü real görünürdü. Amma buna baxmayaraq, qeyd etmək lazımdır ki, prezidentlərin yeganə ortaq mövqeyi danışıqları davam etdirmək və bu istiqamətdə fəallığı artırmaq prinsiplərini nəzərdə tuturdu.

Martın 12-də Heydər Əliyev Türkiyəyə gətdi və burada sülh məsələləri geniş müzakirə olundu. Prezidentlərin imzaladıqları birgə bəyanatda Qarabağ məsələsinə də toxunulur və Türkiyə bu dəfə də Azərbaycanın mənafeələrini sona qədər müdafiə edəcəyini bildirdi. Prezident Əhməd Necdət Sezər prezident Heydər Əliyevə bütün zəruri dəstəyi göstərməyə hazır olduğunu vurğulayırdı.

Martın 14-də isə ABŞ-ın dövlət katibi K.Pauell prezidentləri danışıqların növbəti mərhələsinə başlamaq üçün ABŞ-a dəvət etdi. Bu görüşdə həmsədrlər bərabər K.Pauell da iştirak etməli idi və Ki uestdə keçiriləcək danışıqların münafişənin nizamlanmasında çox mühüm addım olacağı, hətta burada imzalanacaq sülh sazişinin prinsiplərinin də müəyyənlaşacağı gözlənilirdi.

Prezidentlər Heydər Əliyev və R.Koçaryan, ABŞ-ın dövlət katibi Kolin Pauell, ATƏT həmsədrləri Keri Kavano, Jan Jak Qaydar, Nikolay Qribov və Rusiya xarici işlər nazirinin birinci müavini V.Trubnikovun iştirakı ilə **aprelin 3-də Ki Uestdə danışıqlar başladı.**

6 apreldə danışıqlar başa çatdı və həmsədrlər bəyan etdilər ki, onlar yeni təklif üzərində işləyirlər və bunu iyunda Cenevrədə keçirilən görüşdə prezidentlərə təqdim edəcəkləri Lakin sonradan bu görüş təxirə salındı.

Danışıqlar olduqca gərgin keçirdi. Artıq bütün dünyanın diqqəti ABŞ-a yönəlmişdi. Bu görüşdə bir çox məsələlər ətrafında razılıq əldə olunacağını proqnozlaşdırırlar çox idi. Lakin optimist ehtimallar yenə də özünü doğrultmadı. Ki Uestdə heç bir razılığa gəlinmədi və həmsədrlər də, prezidentlər də sadəcə onu qeyd etdilər ki, sülhə doğru irəliləyiş var. Qeyd edək ki, bu görüş zamanı prezident Heydər Əliyev verdiyi bəyanatda ATƏT həmsədrlərini ciddi şəkildə tənqid edərək onların passiv fəaliyyət göstərdiyini vurğulamış, K.Pauell bu bəyanatın obyektiv olduğunu və münafişənin həlli üçün indikindən daha fəal şəkildə iş aparmağa ehtiyac duyulduğunu təsdiqləmişdi.

Aprəlin 9-da Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev ABŞ Prezidenti Corc Buşa görüşdü. Münafişə ilə bağlı geniş fikir mübadiləsi aparıldı və prezident C.Buş Ki Uest danışıqlarının nəticələri barədə məlumatı olduğunu vurğulayaraq onun davam etdirilməsinə tərəfdar çıxdığını, tərəflər arasında kompromis əldə olunması üçün Amerikanın bundan sonra da lazımı səylər göstərəcəyini ifadə etdi.

Ki Uest danışıqları da əslində arzulanan sülhə gətirib çıxara bilmədi. Danışıqların gedişində irəliləyiş üçün imkanlar yaransa da, onların inkişaf etdirilməsi mümkün olmadı və beləliklə, daha bir cəhd nəticəsiz tamamlandı.

2001-ci ildə bütün dünyanı sarsıdan 11 sentyabr terror aktlarından sonra Azərbaycanın nümayiş etdirdiyi prinsiplial mövqə ölkəmizə qarşı münasibətin dəyişməsində əhəmiyyətli rol oynadı. XXI əsrin əvvəlində beynəlxalq terrorizmin qlobal təhlükəyə çevrilməsinin dərkə dünyanın siyasi düzənində yeni konfigurasiyanın yaranmasına rəvac verdi və bu mərhələdə Azərbaycan ABŞ-ın ən etibarlı tərəfdaşları sırasına daxil oldu. Prezident Heydər Əliyev beynəlxalq terrorizmlə mübarizədə Amerikaya Azərbaycanın hər zaman dəstək verəcəyini nümayiş etdirməklə bir tərəfdən Vaşinqtonun ölkəmizə etimadını bir qədər də möhkəmləndirdisə, digər tərəfdən Ermənistanın terrorçu fəaliyyətinin dünya birliyi tərəfindən pislənilməsi üçün zəmin yaratdı.

2001-ci ilin 24 oktyabrında ABŞ Senatı 907-ci düzəlişin qüvvəsinin dayandırılması haqqında senator Sem Braunbekin layihəsini təsdiqlədi. 2002-ci ilin yanvarında isə prezident C.Buş tərəfindən "Azadlığa Dəstək Aktı"na 907-ci əlavənin qüvvəsinin dayandırılması barədə formən imzalandı. 907-ci düzəlişin qüvvəsinin dayandırılması Azərbaycan - ABŞ münasibətlərində yeni bir mərhələnin başlanğıcı kimi xarakterizə

olunur. Çünki bu qadağa 1992-ci ildən sonra Azərbaycana ABŞ dövlətinin birbaşa yardımına məhdudiyət qoyurdu və onun nəticələri yalnız iqtisadi amillərlə şərtlənmirdi. Bu faktdan Ermənistan siyasi dairələri və erməni lobbisi ölkəmiz əleyhinə təbliğat vasitəsi kimi istifadə edirdi.

2002-ci ilin 30 aprelində Trabzonda Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan dövlət başçılarının zirvə görüşü keçirildi. Prezidentlərin zirvə görüşündə beynəlxalq terrorizmə mübarizə və boru kəmərlərinin təhlükəsizliyi məsələləri müzakirə olundu. Danışqlar nəticəsində "Terrorizmə, mütəşəkkil cinayətkarlığa və digər ağır cinayətlərə qarşı mübarizə haqqında Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan və Türkiyə arasında saziş" imzalandı. Bu saziş Azərbaycanın regionda mövqelərinin daha da gücləndirilməsinə və Ermənistanın təcrid olunmuş vəziyyətə düşməsinə böyük təsir göstərdi. Faktiki olaraq sözügedən razılışma üç dövlətin geosiyasi və həm də iqtisadi mövqelərinin eyni müstəvidə inkişaf etdiyinin rəsmi təsdiqi anlamına gəlirdi və bundan sonra hər üç dövlət bütünlükdə vacib məsələlərdə eyni mövqedən çıxış etmək öhdəliyi götürürdü. Ermənistan isə Cənubi Qafqazın yeganə ölkəsi idi ki, belə bir əhəmiyyətli razılışmadan kənar qalırdı.

Bundan sonrakı dövrdə danışıqlar prosesində ciddi fəallıq müşahidə edilməsə də, prezidentlərin birbaşa dialoqu yenə də öz aktuallığını saxlamaqda davam edirdi. **2002-ci ilin 15 avqustunda prezidentlər Sədərəkə görüşdülər** və danışıqlar 4 saat çəkdi. Sonda hər iki dövlət başçısı bəyanatla çıxış edərək danışıqları davam etdirmək əzmində olduqlarını bildirdilər.

2002-ci ilin yayında BMT Baş Assambleyasının 49-cu sessiyası keçirildi. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev də bu sessiyada iştirak edirdi. O, nitqində Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı məsələlərə geniş yer ayıraraq BMT-nin qətnamələrinin yerinə yetirilməməsindən narahatlığını ifadə etdi. Sessiyanın gedişində Azərbaycanın Xarici İşlər Nazirliyi BMT-nin Baş katibi Kofe Annana məktub göndərərək BMT qətnamələrinə Ermənistanın məhəl qoymadığını və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün toxunulmazlığı prinsipinin bu ölkə tərəfindən pozulduğunu bildirdi. K. Annan Azərbaycan Xarici İşlər nazirinə göndərdiyi məktubda BMT-nin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanıdığını bir daha vurğuladı.

2003-cü ilin sonuna qədər danışıqlar prosesi o qədər də fəal keçməmişdi. Bunun əsas səbəblərindən biri Azərbaycanda və Ermənistanda keçiriləcək prezident seçkiləri ilə bağlı idi. Seçkilərdən sonra isə danışıqlar yenidən faallaşmağa başladı.

2003-cü ilin dekabrında Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevlə Ermənistan Prezidenti R. Koçaryan arasında ilk görüş keçirildi. Bu görüş əsasən tanışlıq xarakteri daşıyırdı və onun əsas nəticələrindən biri bundan ibarət oldu ki, hər iki tərəf danışıqları davam etdirməyə hazır olduğunu və prosesin daha intensiv şəkildə almasına çalışacağını bəyan etdi.

Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin aprelin 28-də Varşavada keçirilən görüşü də bəzi mühüm məqamlara görə böyük əhəmiyyətə malik idi. Əvvəla, hər iki dövlət başçısı danışıqların davam etdirilməsi imkanlarının tükənmədiyini və bu istiqamətdə addımların davam etdiriləcəyini bildirdi.

Digər tərəfdən, görüş zamanı Xarici İşlər nazirlərinin birbaşa danışıqların intensiv olaraq davam etdirilməsi qərarı alındı. Qeyd edək ki, prezidentlərin iki görüşü arasındakı zaman məsafəsində baş vermiş bəzi mühüm dəyişikliklər danışıqların indiki məzmunu barədə bəzi mülahizələr yürütməyə imkan verir. Məsələn burasındadır ki, bu müddət ərzində ABŞ-ı ATƏT-in Minsk qrupunun tərkibində Azərbaycanla isti münasibətlərə malik yeni həmsədr - Stiven Mənn təmsil etməyə başladı. Bu, vaxtilə Azərbaycan Prezidentinin də söylədiyi kimi, ABŞ-ın münaqişənin həllində daha fəal rol oynamaq niyyətinin təzahürü kimi qiymətləndirilir.

Daha bir vacib məqamı da nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, Ermənistan Prezidentinin ilk görüşün keçirildiyi dövrdəki vəziyyəti ilə indiki durumu arasında olduqca ciddi fərqlər meydana çıxıb. Ölkə daxilində ciddi siyasi böhran yaşanmaqdadır və R. Koçaryan müxalifətin təzyiqləri qarşısında çox böyük çətinliklə davam gətirir. Yeri gəlmişkən, elə o özü də görüş ərəfəsinə təsadüf edən bəyanatlarının birində Ermənistandakı durumu xəyanət kimi qiymətləndirmişdir.

Ermənistanın xarici işlər naziri V. Oskanyan da bildirmişdir ki, ölkədəki gərginlik prezident Koçaryanın danışıqlar ərəfəsində mövqelərinə ciddi zərbə vurur və bundan, hər şeydən əvvəl, Ermənistan dövlətinin milli maraqları ziyan çəkir. İndi Avropa Şurası Ermənistandakı vəziyyəti müzakirə etmək niyyətindədir və bu müzakirələrdə sözügedən ölkə haqqında heç də yaxşı fikirlər deyilməyəcəyi şübhəsizdir.

Azərbaycanda isə vəziyyət xeyli dərəcədə fərqlidir. Respublikada ictimai-siyasi sabitlik, iqtisadi inkişaf hökm sürür. Təkcə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatına orta hesabla hər gün 10 milyon dollar sərmayə yatırılmaqdadır.

Beynəlxalq münasibətlər sistemində də qüvvələr nisbəti məhz rəsmi Bakının xeyrindədir.

Beləliklə, prezidentlərin ilk və ikinci görüşləri arasındakı vaxt ərzində xeyli yenilik baş verib və bu, bir daha təsdiqləyir ki, prezident İlham Əliyevin "Biz tələsmirik" fikri olduqca dəqiq proqnozlara əsaslanır. Və nəhayət, onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycanın xeyrinə olan bu proses o qədər də ləng getmir, əksinə, vəziyyət, demək olar, hər gün daha böyük sürətlə dəyişməkdədir.